

Главни уредник
Зоран Хамовић

Уређивачки одбор
Душан Т. Батаковић
Душан Кораћ
Смиља Марјановић-Душанић (*уредник*)
Војислав Павловић
Александар Палавестра
Даница Поповић

Ликовни уредник
Драгана Атанасовић

ПРИВАТНИ
ЖИВОТ У
СРПСКИМ
ЗЕМЉАМА
У ОСВИТ
МОДЕРНОГ
ДОБА

Њиредио

Александар Војшић

СЛЮ

2005

ГРАДСКИ ЖИВОТ У БОКИ КОТОРСКОЈ

Посебност раздобља повести насеља Боке Которске између 16. и 18. века врло јасно се уочава у области приватног живота. Од тада се дефинише и развија особен начин живота какав је у многим цртама и данас. Појам који је основна одредница за разумевање готово свих сегмената живота је поморство. Стога се као превасходни задатак намеће уочавање шта је континуитет, а шта су промене у односу на средњовековни живот. Следећи ступањ је препознавање услова за формирање живота модерног доба на Приморју. Приликом оваквог постављања проблема треба имати у виду структуру друштва Боке које се одликује снажно израженом свешћу о традицији. Ово се нарочито односи на которску комуну, те је разумно поставити питање колико су свест људи и њихов интимни доживљај себе унутар градских бедема подложни променама које доносе нови векови и новине. Својеврсна затвореност и повученост, које су одлика многих медитеранских малих градова, може да се тумачи и као вид чувања приватности. Пошто је задатак да се она ипак осветли, истраживање ће бити усмерено на два шира сегмента од којих је приватни живот састављен – спољашња и унутрашња приватност.

Приватни живот се готово увек одвија помало скривен од очију јавности, а чешће отворен ка њој, у односу узајамног испитивања и изазивања на промене. Спољашњи приватни живот, односно живот који се одвијао у кућама, палатама, али и на улицама и трговима, лакши је за реконструисање, захваљујући материјалним остацима и писаним изворима. С друге стране, унутрашњи живот је овом приликом посматран као интензитет испољавања основних људских емоција – страха и љубави. Њи-

хово истраживање ограничено је на испитивање начина на који се испољавају у односу на ситуације које их провоцирају, што је већ само по себи широко и веома сложено питање. У овако постављеном оквиру могу се прилично јасно сагледати елементи од којих је био саткан приватни и интимни свет појединаца. Такође, могу се реконструисати могућности које су постојале за остваривање приватног живота, потом услови који су утицали на проживљавање интимних осећања, али реконструисању подлежу и они елементи који су обликовали маштање и сањарење. На крају, питање приватног живота инспирише да се, у историји већ добро познати догађаји, посматрају из суштински другачијег угла.

Свест о постојању приватног живота, који је супротан јавном, постојала је у 17. и 18. веку, о чему сведоче два извора. Бенедиктинац Тимотеј Џизила у првој половини 17. века пише како се приватни живот води изван града у летњиковцима,¹ док Антун Којовић (1751–1845), парох, а потом каноник и викар Будванске бискупије, оставља аутобиографски запис: „према мени је мржњу и нетрпељивост показала моја сестра Катарина, којој по ћуди нема равне жене ни у јавном ни у приватном животу“.² То су два писана извора која говоре да се у 17. веку приватни живот посматрао превасходно у контексту уживања, док се у 18. веку дефинисао кроз супротстављање јавно/приватно у свакодневном животу. За разлику од слабије помињаног приватног живота под тим називом у изворима средњег века, па стога и теже ухватљивих разлика између приватног и јавног, у списима из нама ближег времена ова подела постаје врло јасна и сасвим блиска модерном тумачењу.

Спољашња приватност

Приватност која је у већој мери окренута јавном може се окарактерисати као спољашњи вид приватног живота. Стога је у већој, или бар јасније уочљивој, мери зависна од историј-

¹ *Аналисти. Хроничари. Биографи*, приредио М. Милошевић, КЦГ, Цетиње 1996, 96–97.

² А. Којовић, *Дјела*, приредила З. Бојовић, КЦГ, Цетиње 1996, 226–227.

Котор, бакорез (Амстердам, XVII век).

ских прилика. Политичке и превасходно економске околности у времену 16, 17. и 18. века битно су се промениле у односу на средњи век, што се одразило и на приватни, односно породични живот. Две најважније промене јесу: млетачка управа од прве половине 15. па до краја 18. века и, што је важније, све снажнија и често једина оријентација људи ка поморству. Сходно овим променама, мења се и стратешки значај градова у Боки и околини, те неки приморски градови, као што је на пример Пераст, а донекле и Будва, добијају нови значај и улогу, што се може рећи и за многа мања места Залива (пре свега Доброту и Прчањ). С друге стране, Котор битно мења свој економски и политички значај у односу на претходни период. Пре свега, некадашња развијена трговачка, занатска и дипломатска активност, какву је Котор имао нарочито у 13. и 14. веку, док је био под Немањићима, опада, док поморство постаје основно занимање. Како се окретање ка поморству одражава на приватни живот? Гледано у основи, поморство представља одлажење из свог окружења (приватног и јавног) у непознато или бар слабије познато. То је велики искорак из уобичајеног, свакодневице, навикнутог, односно из оквира приватног и унутрашњег. Повратно дејство је доношење утисака, навика, предмета из спољашњег света, у своју средину. Стога није и сувише непрецизно рећи да историја бокељских градова, а нарочито историја приватног градског живота, представља стално смењивање епизода напуштања и повратака у интиму породице и пријате-

ља. Ово најдиректније утиче на начин живота, на породичне околности, али активно обликује и карактере људи и њихову душу. Принцип који се од тада снажно развија траје и даље.

Приватно посматрано као познато јесте град у којем се живи, односно његови тргови, улице, административна, сакрална и војна здања, продавнице, пекаре, месаре, рибарнице – то су урбанистичке тачке око којих се одвија свакодневни живот. Услови функционисања градске комуне нису се битније променили од времена позног средњег века. Јавни и приватни циљеви се остварују заједничким животом свих становника града и зависе од њихове упућености једних на друге и начина удруживања у јавне градске институције. Сваки грађанин је могао да оствари услове за свој и живот своје породице једино поштујући одреднице јавног урбаног живота, које су биле законски регулисане статутарним одредбама. Централне тачке града око којих се формирају тргови, какви су и данас, јесу градске цркве, али и простране палате. Градски живот се одвијао око важнијих јавних, али и приватних здања, која су постала готово у истом реду његови препознатљиви симболи. Црква посвећена светитељу који се посебно прославља у граду или палата моћне породице, чији чланови заузимају најистакнутије положаје у црквеној и комуналној управи, јесу слика градског живота у целини, његових духовних, административних и пословних потреба, односно слика прожимања јавног и приватног.

Пристојност и отменост

Капетанске куће, раскошне виле, градске палате и куће грађене од камена, сведоче о начину и култури становања. Палате которске властеле углавном су сачуване, с мањим или већим изменама, у архитектонским облицима из периода од 16. до 18. века. Уобичајен тип италијанских и приморских палата од 16. века – распоред четири собе око централне веће просторије – дворане (*quattro stanze, un salon*), може се препознати и на которским примерима. Такође, палате се често граде по принципу формирања мањих просторија око централног унутрашњег дворишта са системом галерија које га окружују. Углавном су сличног типа биле палате которске властеле и имућних грађана који су били моћни у овом периоду – Бизанти, Гргури-

на, Грубоња, Пима, Вракјен, Драго, Бескућа. Репрезентативан пример палате овог времена јесте палата Бизанти. Попут осталих и она је претрпела више измена током векова, обележених разорним земљотресима. Цизила у првој половини 17. века, с пуно хвале и помало претеривања, каже како у Котору постоје многе властеоске палате које су веома цењене:

„... али међу њима велики углед ужива палата породице Бизанти, са својим веома великим здањем, са дворишним вратима која су направљена мајсторски, уз велико умјеће, и која премашују у томе сва она која се дан-данас могу наћи у Италији.“³

Данашњи изглед се може окарактерисати као барокизација основног ренесансног корпуса, односно распоређивање просторија за живот око унутрашњег дворишта, од којег полази степениште. Након великог земљотреса 1667. године палату је обновио њен тадашњи власник Никола Бизанти, откупивши више једноћелијски организованих кућа, какве су се углавном градиле у средњем веку, а тада порушених услед земљотреса.⁴ Изузетно је важно уочити да приликом оваквих интервенција, традиционални изглед града остаје недирнут. Мења се унутрашњи, скривени, интимни простор. Палата Бизанти је добар пример тога јер сведочи о преплитању средњовековног градског наслеђа и нових потреба становника, о симбиози која је задобила компромисно решење – предност се даје приватном животу, који је сакривен од погледа, а не спољашњем сјају фасада.

Основна карактеристика унутрашњости бокељских палата и капетанских кућа јесу раскошни салони опремљени према венецијанском узору.⁵ О усвајању венецијанских навика у погледу свакодневног живота сведоче сачувани комади намештаја

³ *Анализџи. Хроничари. Биографи, 74.*

⁴ О палати, најновијим истраживањима, као и просторној организацији палата након земљотреса 1667. г., уп. I. Lalošević, „Revitalizacija palate Bizanti u Kotoru“, *ГПМК XXXVII–XXXVIII* (1989–1990) 39–48; исти, „Палата Бизанти у Котору“, *ГПМК XXXIX–XL* (1991–1992) 85–94.

⁵ Детаљно о намештају у приморским градовима под утицајем Венеције в. D. Božić-Bužančić, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb 1982, 27–52.

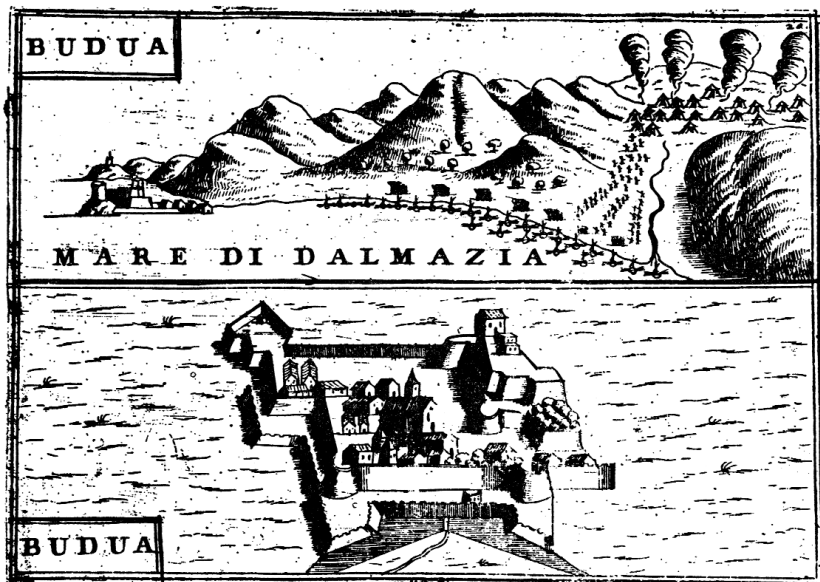
и украсни предмети за кућу. У прилог томе иде и чињеница да су многи Которани који су живели у Венецији задржали блиске контакте са својим рођацима и пријатељима, што се види из њихових заоставштина у опорукама.⁶ Џизила напомиње како которски племићи воле странце и живе попут Италијана уз много сјаја, изобиља и углађености.⁷ Собе имућнијих Которана имале су дрвену изрезбарену таваницу са гредама и конзолама, док су камени оквири врата били профилисани. Биле су опремљене стилским намештајем, а нарочита пажња се поклањала украшавању просторија украсним и уметничким предметима. Посебну репрезентативну функцију имали су грбови, слике, огледала у раскошним позлаћеним рамовима, као и оружје украшено сребром, златом и седефом, који су се налазили на зидовима дуж целих кућа и палата. Такође, приватне библиотеке су имале важну улогу у истицању учености и старине породице. Почетком 17. века Џизила описује нову палату (ректора) са канцеларијама која се налазила поред главних градских врата према мору, а која је „сазидана од финог камена, а изнутра је добро распоређена и украшена је сликама“.⁸ Украшавање просторија за становање сликама, често предака, као и излагање оружја, сведочи о концепту чувања и истицања традиције, о чему јасно сведочи инвентар имовине капетана Вицка Бујовића из Пераста.⁹ Детаљно се пописује сав намештај у салону и собама његове палате у Перасту. Попис намештаја, покућства, уметничких предмета и личних ствари састављен је крајем маја 1709. године

⁶ Премда све исељенике са источне обале Јадрана (*Dalmati, Schiavoni*) у Венецију, укључујући и становнике Котора, Будве, Паштровића и Бара, неосновано и погрешно назива Хрватима, сукобљавајући се у том питању са старијим, претежно бокелским, истраживачима, Л. Чоралић у својој књизи доноси корисне преписе и изводе из венецијанских архива, као и савремен методолошки приступ, в. Л. Čoralić, *U gradu Svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb 2001, 191–214.

⁷ *Аналистички Хроничари. Биографи*, 81.

⁸ *Истио*, 72.

⁹ S. Мијушковић, „Zaostavština kapetana Vicka Bujovića“, *ГПМК IX* (1960) 221–232. О личности капетана Бујовића писао је М. Милошевић, „Vicko Bujović“ у: исти, *Поморски трговци, ратници и mecene. Студије о Boki Kotorskoj XV–XIX stoljeća*, Београд – Подгорица 2003, 313–346). О портретима у имућним кућама у Перасту, уп. М. Михаличек, „Барокни портрети из Пераста“, *ГПМК XXXIX–XL* (1991–1992) 47–59.

Будва са околином, бакорез (Венеција, XVII век).

након његовог убиства. Тако су се у соби на првом спрату налазили, поред изрезбареног кревета са четири позлаћене статуе (*un letto d'intaglio, dorato, con le sue quattro statue, pur dorate*), и огледала у позлаћеним рамовима и слике на зидовима. У ормару се чувала одећа често од скупоцених тканина какав је био дамст са разнобојним цветним шарама проткан сребром и златом. У портику другог спрата налазио се портрет мајке покојног грофа Бујовића. Бројне слике украшавале су и зидове мање собе, док су се у ормару чувале књиге. На крају, улаз у поткровље (*l'ingresso nella sufita*) представљао је својеврсни изложбени простор за слике и оружје.

Уређеност дома је спољашње рухо достојно учености и племенитости властелина. „Међу најљепшим и добро урађеним кућама је палата господе кавалира Болица, која је достојна да се у њу може настанити какав било великан племић.“ Џизилин суд не изненађује, будући да је дело *Vove d'oro* посвећено прослављању породице Болица. У даљем тексту истиче како витез Фрањо Болица „посједује одабрану сребрнину коју у златном

накиту и сребрним посудама овај мој витез има у изобиљу“. Да видимо какве је углађене особине и пристојне навике властелин 17. века морао да поседује. Према Џизили, све одлике које је један племић треба да има одликовале су и Фрања Болицу: „обдарен храброшћу, углађеношћу и узорним животним навикама, врлином, вриједношћу, великодушношћу и сваким другим честитостима“. Одроз племенитости властелина одражава се на спољашњем плану (физички изглед) и унутрашњем (дух и васпитање), што заједно треба да остави добар утисак у јавности:

„При том је још и племић складног изгледа, такве висине која не премашује крајње границе, са углађеним, бираним и отмјеним животним навикама, црне косе и браде са лицем тако бијелим и испуњеним часном господском величином и отмјеношћу, које привлачи наклоност онога ко га гледа.“¹⁰

Џизилине речи изражавају постојање и трајање идеје о идеалном племићу у которској средини 17. века. Отменост се испољавала превасходно на спољашњем нивоу – домом и сопственим изгледом и начином одевања, односно презентовањем свог статуса и личности. Начин одевања становника Боке 17. и 18. века не изненађује – имућнији су углавном пратили модне токове који су долазили из Италије и Француске, док су остали носили народну ношњу.¹¹ Да је сличан манир преовлађивао и почетком 19. века сведочи запис Антуна Којовића, који је поред књижевних дела, оставио и драгоцене белешке о времену и животу, као и о историји и култури Будве. Пише 1805. године како се у Будви племићи католици облаче на италијански начин, док се православни облаче или пола на италијански, а пола на народни или, што је најчешћи случај, на народни начин.¹²

Одећа у исто време служи да сакрије телесност, али је намењена и јавној презентацији личности и дозвољава врло контролисано откривање приватности. Да се може говорити о

¹⁰ *Анализити. Хроничари. Биографи*, 71, 131–132.

¹¹ О типовима бокелских ношњи и њиховом развоју, в. М. Милошевић, „Naselja, kultura stanovanja, društveni život i običaji Boke Kotorske za vrijeme mletačke vladavine“, у: исти, *н. г.*, 229–247; D. Radojčić, *Nošnja i barokna odjeća u XVIII vijeku*, Nikšić 1995.

¹² Којовић, *н. г.*, 218–219.

више нивоа и начина откривања приватног путем одевних предмета показује следећи пример. Једна везиља из 17. века прстом наоружаним металном иглом везе мотиве љубавника и тигрице – слика или симбол које је забележио песник Живо Болица Кокољић. Везиља инспирише песника на љубав, а њени покрети убадања иглом по белом платну постају метафора његових осећања.¹³ Животињски и људским мотиви су били чести на познатим добротским чипкама, о чему сведочи богата колекција у цркви Светог Стасија. Пример како материјално и писано сведочанство оживљавају када се заједно посматрају као део свакодневице и људске интимае. Бели вез је у Боки био веома омиљен и углавном се користио за израду женских марама за главу.¹⁴ Према Џизили, жене су на глави носиле велове од белог свиленог конца, док су на сваком прсту руке имале три или четири златна прстена. Њихове хаљине су биле дуге и набране „од црвених сукана, гримизних и љубичастих, дамаста, атласа, грубог сукна, густог тафта и са ситним везом, с рукавицама од различите свиле који су израђени на начин како носе жене у Риму и Анкони“.¹⁵ Везење и ткање свилом било је често занимање Которанки. Постојање свилопреле забележено је већ у 14. веку, када се помиње *Dobroslava sviloprella*.¹⁶ Чипкарством су се најчешће бавиле побожне трећереткиње – пицокаре, проводећи свој свакодневни живот у раду и молитвама. Помињу се у которским изворима од 14. века (када су биле познате као *bizocche*), а нарочито се често срећу у изворима из 16. века.¹⁷ Живот који су водиле био је окренут унутрашњем, духовном свету, испуњен побожним мислима и ручним радом. Стога се у случају пицокара може говорити о посебном виду приватности

¹³ *La sua donna che lavora d'ago: „Col bianco dito di metallo armato / Donna amorosa in un crufele e bella / Punge candido lino, empie quadrella / A me pungono all'ora il manco lato.“* (Ђ. Бизанти, Љ. Пасквалић, И. Б. Болица, *Изабрана њоезија*, приредио С. Калезић, КЦГ, Цетиње 1996, 62–63).

¹⁴ Milošević, „Naselja“, 240–241, сл. 35, са старијом литературом.

¹⁵ Аналитички. Хроничари. Биографи, 82.

¹⁶ Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1980, 117–118.

¹⁷ Сачуван је закон из 1321. године који се односи на економски статус бизока (*Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan*, priredio V. D. Nikčević, prevela A. Klikovac, Monumenta Montenegrina, VI, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2001, 124–125).

која је блиска манастирском начину живота, али се одвија у профаним оквирима.

Лични предмети и *bagatelle*

О предметима за личну употребу сведочи један посебан вид извора. То су спискови несталих ствари које састављају капетани опљачканих бродова. Често су то били врло окрутни напади, какав се догодио и 1690. године у Мљетском каналу, када су бокелски, углавном пераштански, хајдуци напали брод дубровачког племића. Влада Дубровачке републике је о овом догађају обавестила млетачког ванредног провидура Котора Пјетра Дуода.¹⁸ У попису опљачканих ствари помињу се и скупоцени одевни предмети: долама од холандске чохе постављена црним сомотом, ћурак од црвене чохе са златним дугмадима постављен кожом од руске мачке, постављене мађарске и пољске капе, појас од беле персијске свиле, марамице за врат са фландријском чипком. Међутим, поред многобројних одела, оружја и ситница (*bagatelle*) које је овај дубровачки властелин имао на броду приликом напада, посебно је занимљив помен посуда за сервирање кафе и чоколаде. У 17. и 18. веку уживање у кафи, чају, чоколади и дувану представљало је свакодневицу имућнијих, углавном помораца. Век касније, 1789. године, у попису личних ствари са брода капетана Марка Каменаровића такође се помиње углавном његова одећа, али и прибор за припрему омиљеног напитка – кафе, као и остале ситнице – *brustolin di caffè, et altre bagatelle*. Затим, ту је ибрик и умиваоник за бријање (*un imbrick et un bacile di barba*), али и дуван за лулу и за ушмркавање (*quattro barili con tabacco che tre di pippa, et uno di naso*). Међу многобројним скупоценим посуђем помињу се и шољице за кафу и чај.¹⁹

¹⁸ Документи у вези са овим догађајем чувају се у Херцегновском архиву. Архивске податке су обрадили: М. Злоковић, „Поморски подвизи бокелских хајдука“, *ГПМК V* (1956) 74; Ђ. Д. Миловић, „Напад перашких хајдука на лађу дубровачког властелина“, *ГПМК VII* (1958) 267–270.

¹⁹ Попис личних ствари капетана Каменаровића доноси V. Ivančević, „Brodaska garderoba bokeljskog kapetana pri kraju 18. st.“, *ГПМК XVIII* (1970) 163–166.

Свакодневна трговина

„Пазарни дан је недјеља, када је потребно набавити храну за цијелу седмицу, јер у обичним данима не долази много робе.“²⁰ Постојање разноврсне робе на трговима бокелских градова чије се становништво активно бавило поморством лако се може претпоставити. Поморци су бродовима превозили неопходне намирнице за исхрану, као и текстил, грађевински материјал, али и fine украсне предмете за украшавање тела и куће, како сведоче инвентари. Бокелски трговци су у градове Средоземља најчешће извозили сир, сушено и усољено месо, сарделе, џиполе, суве смокве, коже, вуну, восак, мед, дрво. Од текстила се извозила жута свила и сукно који су произвођени у Боки.²¹

Како је то највероватније изгледало у 17. веку предочава маштовитим описима Тимотеј Цизила када пише како у заливу има пуно великих и малих бродова „који ту плове и из њега извозе разне врсте трговачке робе која ту долази из крајева настањених Сараценима и Турцима“. Бродови превозе и грађевински материјал неопходан за град (дрво, креч, песак, цреп...). Извози се и уље и сиреви, док се ноћу лове сарделе „у великој количини уз упаљене бакље“, соли и „продају на Криту, у Далмацији, Истри, Венецији и на југу Италије“. Затим следи, уз уобичајено претеривање у хвали (и називање речице Шкурде, реком Бовио):

„Трговачка роба која се извози из овог нашег Залива је слиједећа: fino штављене коже које се прерађују овдје на ријеци Бовио, много финије него марокански сафијан из Турске, затим свијеће лојанице, лијепе и бијеле, оне које се продају у Венецији.“

Веома тражени извозни артикал је и двопек за војску, као и укљеве сушене на диму и печене, а донешене из Цетиња и из Скадарског језера:

²⁰ К. Ивановић, *Драме и њисма*, приредили М. Милошевић и М. Лукећић, КЦГ, Цетиње 1996, 255.

²¹ О трговини в. Г. Станојевић, „Новска скела у XVIII вијеку“, *Споменик СХХVII* (1986) 85–138.

„Извози се сушено слано месо веома доброг укуса, нецјеђени слатки сир, разне врсте кожа изврсног квалитета, меке смоле од шумских борова, као што је ћилибар, рујевина жута као злато, велике количине ужади за барке која су израђена од коре једног веома финог дрвета, као да су били направљени од конопља из Фераре, конопци дебели и танки попут најфинијих шпанских, веома чврста весла за барке и венецијанске гондоле, трајно и отпорно грађевинско дрво свих врста...“²²

О исхрани Бокеља такође се може понешто сазнати из Цизилиних речи. Описујући воде залива каже како се преко зиме залече, али и да је:

„пребогат рибом и сваком врстом морских шкољки и салпи, када се православни њима хране у посним данима када они за свој ускршњи пост не једу рибу са крвљу. Још постоје многа мјеста за рибаче или како кажемо 'посте', одакле се извлаче одлични ракови [гамбори] дуги пола педља, који због тога чешће доспјевају у руке господе кавалира, а од ових они најбољи припремљени непрестано се носе на поклон њиховим покровитељима у Венецији, као што се ради са јаребицама и слично.“

Воће и поврће које се узгаја у вртovima покрај Котора, „вртларке обичавају да продају на Пјаци од уља“. „Уз морску обалу и по пољима своједобно се сијала пшеница, јечам, овас, мухар и сијерак, а од поврћа само мали боб, лећа и слани грах.“ Успева винова лоза од које настају „блага и пријатна вина, бијела и црна“. У крају града поред врата од Гурдића правили су се земљани лонци (*pignatte*) на точку да би се у њима могле припремати „обилате густе и просте јухе (*bazzoffia*)... заједно са умаком од бијелог лука“.²³

²² *Анализити. Хроничари. Биографи*, 91–92.

²³ *Истио*, 84, 88, 90.

Детињство

Историја духовности, друштва или приватног живота Боке неминовно се дотиче поморства, готово у свим слојевима. Умеће живљења на мору и од мора стицало се од најранијег детињства. У аутобиографским записима поморци радо приповедају у свежем и авантуристичком духу, о различитим епизодама које су преживели на мору, а које су по правилу испуњене храброшћу, суровошћу и вером. Такође, често записују и низ различитих података важних за разумевање времена — од политичких, економских, трговачких, обичајних, до емоција и личних исказа, сегмената који су за нашу тему посебно драгоцени.

У записима насталим између 1728. и 1766. године, које је о свом животу оставио Драго, сина капетана Марка Мартиновића, обухваћено је више тема, међу којима претеже прослављање војних успеха Пераста. Међутим, по садржају, али и тону, издваја се присећање аутора на своје детињство. Ови записи су обојени снажним емоцијама, које су га изгледа пратиле приликом сваког евоцирања успомена. На почетку се Драго,

Пераст, бакорез (Венеција, XVII век).

сасвим у просветитељском духу, обраћа потомцима како би их упутио на који начин треба да васпитавају и подучавају своју децу. Поуку започиње речима: „Као родитељ, ја вам стављам пред очи блиставо огледало наших предака, да се у њему огледате, па да и ви можете постати вриједни и марљиви“. Прославља знање које је почетак свега „додуше само уколико је праћено страхом Божјим“, а децу треба подучавати, јер „ко од дјетињства не почне учити и потврђивати своје способности, никако то неће моћи постићи у старијој доби, када се већ постане спорији“. Истиче важност духа код деце, уклапајући ову идеју у сећање о сопственом детињству: „Настојте да буду живахни и пуни духа, никада им не допустити да расту у лијености, него нека све обављају савјесно, и када играју са својим вршњацима, као и када веслају и пливају, а нарочито када уче.“ Када дечади напуне петнаест година, Драго сматра да их треба послати на брод код капетана који је пријатељ породице, како би се научили поморској вештини.

Потом следе сведочанства, сасвим личне природе, веома драгоцене за стицање представе како су деца у Перасту почетком 18. века проводила детињство у игри, учењу и раду. Драго Мартиновић каже да је код свог учитеља научио до 14. године све рачуне које зна: „а поред учења бих, за потребе куће, возио барку тамо-амо и с другом се дјецом купао, док не би почела школа“. Потом следи горко присећање дужег низа обавеза које је морао свакодневно да обавља:

„У суботу пак послије подне, када није било школе, отац је свакако хтио да чистим сво оружје у нашој кући. А како смо увијек имали барку, хтио је да је стално одржавам чисту, из ње црпим воду, а љети да је сваке вечери поквасим.“

Обавезе дечака су биле велике, јер је васпитање имало циљ да га очврсне и припреми за тежак живот на мору. Стога, ни Драга отац није штедео, те га је често слао да донесе креч у бачви, земљу црвеницу или округло камење:

„Дизао би ме сваког јутра рано да набављам месо или рибу. Када сам навршио четрнаест година, узео ме отац на наоружаној лађи са шест весала, да возим њега и другу го-

споду до Венеције. И тако сам, јадник, морао возити све до Истре, а онда као путник до Венеције.“

Према речима Драга, његове несреће су се тек наставиле, јер га је отац потом послао на брод који је путовао у Албанију, код суровог капетана који га је тукао и ружно се опходио према њему. Драго је свестан зашто је то његов отац урадио: „Могоа је отац и да ме не укрца са оним изопаченим човјеком, али је то учинио намјерно да у самом почетку осјетим што су тешкоће, као што сам стварно и осјетио.“²⁴

„Цјела се проводи ноћ у смјеху, пјесми и шали“

Дечади који су спремани за живот на мору имали су врло ограничено време за игру, у паузама између школе и обављања прилично захтевних кућних послова. Лето је било прилика да се пливањем и играма дечја потреба испуни. Али, игра није била, нити јесте, само привилегија деце. Одрасли се опуштају у различитим врстама игара, такође у одређеном и дозвољеном тренутку – нарочито приликом прослава празника, у карневалима, позоришним комадима, у забавама с музиком и плесом у салонима грађана, док се свакодневни тренуци доколице проводе у кућама где пријатељи играју карте, билијар, шах и томболу.

У тренуцима опуштања владају различити закони и норме пристојности од оних који су били уобичајени у јавном животу града. Уживање у јавним и комунално организованим прославама значи излажење на улице и тргове. Светковине на јавном и отвореном простору дешавале су се углавном за време прослава црквених и градских празника, као и током карневала. Премда се оваква славља унапред и до детаља планирају, церемонија саме јавне прославе има и своју другу страну, која припада подручју индивидуалног и приватног.

Которски песник Лодовико Пасквалић, током боравка и студија у Италији у 16. веку, присуствовао је разузданим младалачким светковинама на дан Светог Мартина. Опис про-

²⁴ *Анализџи. Хроничари. Биографи*, 304, 316–317.

славе Мартињских дана забележио је у двама песмама, које су сведочанство његовог личног доживљаја забаве и весеља. Утисци младог Которанина са једне италијанске светковине су врло детаљно представљени: радост, песма и кола се воде градом, свира се на разним инструментима (таламбаси, рогови, трубе и чегртаљке) док скупина пијаних махнито и омамљено скаче по граду. Поводом истог празника и по кућама су се спремале го-збе богате разним јелима, наравно уз пуно вина („вину мирисаву сласт вода не отима зла“), будући да је свети Мартин прослављан као заштитник вина. Тако се у смеху, песми и шали проводила цела ноћ, све док „честити људски стид напусти скупове све“. Драгоцено је и набрајање игара: коцкање, игра на карте, таблице двојника, док је девојке забављао „орах што ваља се тлом“.²⁵ У другој песми посвећеној Мартињу, Лодовико уздиже весеље, песму и пијанство, јер „скоро ће сиједе власи по тјемени стршити нашем“. Зато са својим друговима плеше уз звуке цимбала и лире: „Не квари чедност вијенцем овјенчати зеленим косу, нити на свечани дан вином се омамит' сав.“²⁶ Дух поезије Лоренца Медичија – уживати у тренутку, препустити се радости и сласти јер је живот кратак. Имућни Которани који су имали прилику да студирају у Италији могли су да окусе ведрину ренесансног духа. То ће постати њихова успомена с којом ће живети и по повратку у родни град.

Како се забављало на улицама Котора, Пераста и Будве? Слично као и у другим културно блиским градовима – уз вино, музику, коло, плес, игре, лакрдијаше:

„Ту су и веома довитљиви медвједи, који када се ухвате лако их је научити да плешу на звук леута или добоша. А то раде они људи који обичавају да помоћу сличних забава зарађују за живот. Они их дресирају да пролазе кроз неке, не сувише велике, жељезне обруче, исто као што се уче пси у Италији, и они се унутра окрећу чудесном спретношћу. А када их позову по надјенутим именом, они то раде брже и спорије, према заповједи свог господара.“²⁷

²⁵ Бизанти, Пасквалић, Болица, *н. г.*, 272–273.

²⁶ *Истио*, 274–275.

²⁷ *Аналистички Хроничари. Биографи*, 53.

Према летопису Будве из 1650. године дон Крста Ивановића, племића, каноника и учитеља града Будве, празник патрона града св. Јована Крститеља се прослављао на уобичајен начин:

„Тог дана је веома свечана процесија с реликвијама светаца по граду уз учешће свих вјерника, ректора, општинске управе и читавог народа. Осам дана прије свечаности подиже се наспред трга застава. Увече се освјетљује град, пуца се из прангија, пале се умјетне ватре, плеше се и пјева у опште одушевљење и пљесак.“²⁸

Међутим, према писаним изворима, најомиљеније забаве у приморским градовима дешавале су се током карневала, који су се помно припремали целе године, да би потом били пропраћени неспутаним весељем. Славни капетан Пераста, Марко Мартиновић, 1715. године је писао о карневалу у Перасту. Игре, кола и свечаности ће се одржати на перашкој пијаци „у знак весеља, што је оглашен почетак рата Преводе Млетачке Републике са Османлијом“. Поред музике, игре, јела и пића, ту су и драмски догађаји и шале, карактеристичне за *commedia dell'arte*. Игра се коло и пева по локалном обичају уз звуке цимбала, китара и бубња. Потом треба да се, према традиционалном обичају на *Giovedì Grasso* (карневалски четвртак), наспред пјаче одруби глава бику „уз опће клицање и ударање бубња и пет хитаца“. Уследиле би шале и лакрдије с плесом: плесачи треба да прихвате своју „дворску даму“ (односно мушкарце преобучене у женску одећу), „да плешу стране плесове уз свирку“, као и „коло, по нашем обичају“. Марко Мартиновић завршава свој нацрт прославе речима: „Пошто морају завршити своју улогу сви, који буду у игри, ко проузрочи немир и буку, бит ће глоблен прама увиђавности.“²⁹

На самом почетку 19. века своје утиске о карневалима у Будви записује у дневнику Антун Којовић, упоређујући их с

²⁸ Ивановић, *н. г.*, 274. Препис друге књиге анала Будве К. Ивановића урадио је дон Петар Марковић, каноник и каптолски викар Будве 1713. године.

²⁹ *Анализити. Хроничари. Биографи*, 283–286.

претходним из друге половине 18. века. Веома активно је учествовао у његовим припремама – давао идеје својим ученицима о изведби маскерате, писао песме за карневал, покладне кратке драме „смјешни разговори“ које су игране на трговима. У овим његовим делима се уочава свеже осећање за свакодневно и народни дух. Међутим, драгоценост његових кратких записа у дневнику лежи у личним доживљајима карневала, о исказаном нерасположењу ако би протекло без весеља. Нестабилне политичке прилике и сиромаштво су се преламали кроз карневалску светковину, што је Којовић 10. фебруара 1807. године изразио речима: „Последњи дан католичког карневала, а нигде ни једне маскаре, ни весеља по читавом граду, нешто необично што се није догодило за мојих дана.“ Године 1809. је изгледа било још суморније, те да његови ученици нису три дана били маскирани „карневалски дани не би се ништа разликовали од претходних и наредних дана великог поста“. Карневалски дани су се весеље проводили 9. фебруара 1812: „Било је маскара које су многе забављали својим говорима на народном језику преточеним у риме...“ Последње недеље карневала 1813. године „извођена је на тргу и на другим местима на народном језику једна фарса, која се допадала јер је била шаљиво-сатирична“. У питању је било дело које је он сâм написао. Међутим, већ следеће године Којовић је забележио како је последњи дан карневала прошао без икакве карневалске забаве: „Увече се играло и певало у две-три куће и није било никакве друге новости.“³⁰

Почетком 19. века на улицама Будве су се могли видети и неки нови, модерни плесови. Антун Којовић пише 1805. године како жене из Будве све чешће одлазе на игранке и балове:

„То су стране игре, менуети, контраданс и друге, које су данас увели Аустријанци. Све се игре изводе у пратњи инструмената. Игра звана коло, на латинском *chorca* и играње *svacki*, то јест два по два, практикује се само у народу и игра се уз певање. Инструмент са једном жицом зван *џусле* у употреби је још само код појединаца који се нису одрекли сеоских навика.“

³⁰ Којовић, *н. д.*, 304, 306, 312, 313, 314.

За време другог дана православног Божића 1807. године „на тргу играју и пјевају људи и жене поменуте вере, а и понеки католик“.³¹

Нешто раније, 1786. године, Антун Којовић помиње и позориште у Будви, које је настало пошто је управникова жена, Кјара Радоев Зорзи, била „жељна забаве“, па је организовала ниже официре у глумачку дружину. Којовић напомиње на крају: „Пошто сам свирао виолину, ја нисам плаћао улазницу.“³²

Поред свечаних масовних прослава које су у себи сажимале јавно и приватно, приређиване су и сасвим приватне забаве у кућама. У палатама которске властеле централни салон или портего имао је репрезентативну функцију и био врста предсобља из којег су врата водила у собе. Због такве функције, био је погодан да се у њему приређују забаве и гозбе. У овој просторији, која се у Боки називала салоћ или портик, а у Дубровнику салон, најчешће се налазио и умиваоник за прање руке после јела. Повод за организовање приватних забава били су лични догађаји и годишњице. Расположење поводом једног таквог интимног празника нам преноси Лодовико Пасквалић у песми *На мој рођендан*, када у стиховима говори како се овај дан слави свечано у игри и уз звуке гитаре.³³ Ова тема нас уводи у разматрање другог сегмента приватности, који се према својој природи и начинима испољавања може одредити као приватни живот у ужем смислу или унутрашња приватност.

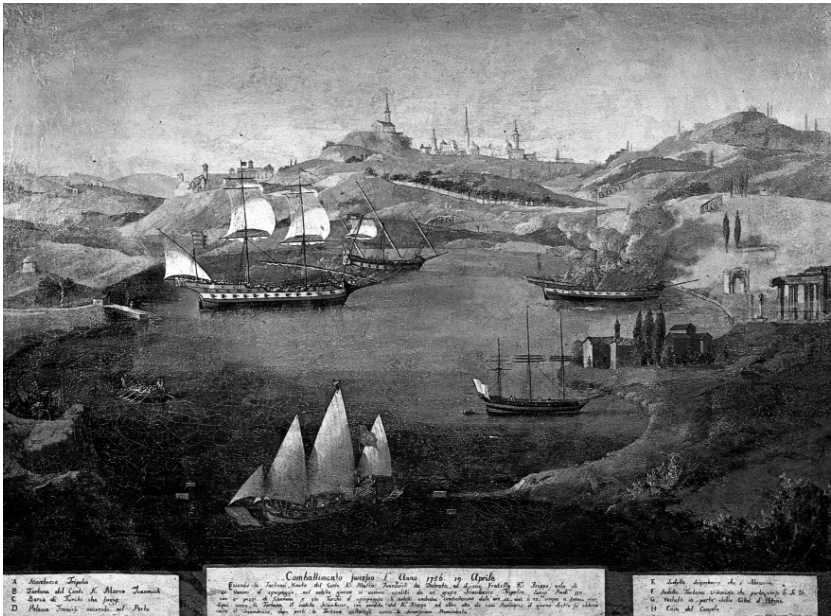
Унутрашња приватност

У потрази за приватношћу, која се својим значењем донекле поистовећује са интимношћу и стога најјасније уочава у израженим осећањима, донекле смо ограничени, не бројем помена већ расположивим типовима извора. Стога ће ово истраживање бити усмерено на основна осећања која се испољавају у

³¹ *Истио*, 219, 303.

³² *Истио*, 224. Позоришне дворане се у Сплиту помињу први пут крајем прве половине 18. века. У Хвару је позориште отворено почетком 17. века, а у Корчули већ 1583. године, уш. Вожић-Буžанчић, *н. г.*, 136–141.

³³ Бизанти, Пасквалић, Болица, *н. г.*, 276–277.

Бишка код Пиреја 1756. г. између браће Ивановић из Доброше и љусара из Тријолија (Vicenzo Chilone, Поморски музеј Котор).

ситуацијама о којима људи најрадије пишу и остављају сведо-
чанства. То су страх од смрти, заразе, разорних и неконтроли-
саних моћи природе, који су забележени у извештајима и днев-
ницима; а ту су потом и осећања љубави и пожуде, која су,
више или мање лично и реално, бележена најчешће у књижев-
ним делима. Записи у којима се откривају осећања могу сасвим
реално сведочити о личној природи човека (мемоари и дневни-
ци), али могу бити и маштовите измишљотине проткане реал-
ним, па и сатиричним запажањима (какве пишу Стјепан Зано-
вић или Тимотеј Џизила). Међутим, овакве изворе због тога
никако не треба одбацити, јер врло добро откривају личност
аутора, односно њихову приватност. Истраживање приватног
се поново показује као изузетно широко поље, које стално
отвара нова врата иза којих чека читав свет да буде откривен
или бар посматран из другачије перспективе.

Сходно својој природи сакривеној дубоко у души, уну-
трашњи живот се открива и проживљава најчешће на местима

која су повучена из спољашњег јавног света, било да је реч о неком кутку у граду или, што је још чешће, у природи. Када Џизила пише о античкој рисанској краљици Теути, која је имала вртове у Тивту, каже да се у вилама води приватни живот. Премда Џизила, нарочито у овом поглављу свог *Bove d'oro*, има често потпуно фантастичан ток мисли и доноси прегршт измишљотина, ипак су његова размишљања одраз времена у којем живи. Стога његове речи сведоче о разумевању концепта приватног живота у 17. веку, а свакако нису подаци важни за живот краљице Теуте. Џизила тако каже: „Овдје се она повлачила преко љета ради забаве са неком господом са свог двора, како би водила свој приватни живот.“³⁴ То је концепт који Алберти помиње у *La Famiglia* – да се приватна задовољства воде у вилама, изван града. Према Албертију, Фирентинци су радо проводили одмор у лову, јахању, риболову, а вечери играјући карте, или у забави коју пружа плес, музицирање, или што је најомиљеније – конверзација.³⁵

Имућни Которани су од времена зрелог средњег века с пуно пажње уређивали своје летњиковце. „На почетку једне равнице налазе се сва имања племића и грађана и сваког дана их они све више уљепшавају грађевинама, вртovima и другим објектима за уживање.“ Потом Џизила говори о Боличиној вили с вртом који је:

„... подигнут према узору на вртове старих Римљана са рибњаком и разним врстама риба у њему. Ко то види чини му се да гледа Врт или Рај уживања... У цјелини врт је пун свих небеских дарова који чине да он изгледа уистину као рај, веома чувен и крајње раскошан.“³⁶

Концепт пасторалног уживања и опуштања чула и тела од пословног и активног градског живота је ренесансни, односно антички, а у овом случају је оквир у којем се развија интимна и приватност, увек посебна јер зависи од карактера људи.

³⁴ *Анализии. Хроничари. Биографи*, 96–97.

³⁵ С. М. Аdy, “Morals and Manners of the Quattrocento”, у: *Art and Politics in Renaissance Italy*, ed. G. Holmes, Oxford 1997, 1–18.

³⁶ *Анализии. Хроничари. Биографи*, 85.

Vita contemplativa и *vita activa* – Lodovico vs. Marian

Како је тренутке опуштања далеко од града проводио један Которанин 16. века? Лодовико Пасквалић је стиховима изразио свој карактер, своје најинтимније биће, опредељеност за одређени начин живота. На тај начин његова приватност је постала отворена јавности. Лодовико прави разлику између два концепта и начина живота – *vita contemplativa* и *vita activa*, кроз супротстављање начина свог живота са животом свог пријатеља. Описујући до детаља како воли да проводи дан, Лодовико говори о својој приватности, док о свом пријатељу, Маријану Бизантију, брату песника Ђорђа Бизантија, и његовом животу говори само толико колико је потребно да би се нагласила њихова различитост. Премда припадају кругу општих симбола – градска врева и пасторална поља, ови стихови говоре и о тежњама, идејама, сликама о којима су појединци сањали, али и у којима су рално живели у 16. веку. Лодовико каже: „Безбрижно ја сам у дубрави невин проводио живот / бјежећ од свађа што их подиже брбљави трг.“ Лодовиков опис места за контемплацију или вођење љубави јесте природно окружење какво се често среће у европској књижевности и сликарству. Вртови, воћњаци, поља су места на којима се размишља, ужива, игра. Када подвлачи како су његове жеље и идеје о томе како треба провести живот другачије од Маријанових, каже:

„Парнице теби док годи разријешити свадљива пука,
усред и суднице свој пресудан казати збор,
мене, Бизанти, знај, не привлаче послови градски.
Поља мени су чар, њима се предајем рад.“

Лодовико жели да проводи време „у сласти тихог живота“, и то више цени од свих Бизантијевих добара и богатства, које јавне функције и активан градски живот доносе. Пише како проводи дане у природи, усред разноврсног воћа и биља, уживајући у козјем млеку и меду, изјутра поставља мреже између грана за хватање птица, заједно с хртовима лови лисице и зечеве. Песника не интересује крупан улов и оставља да други лове „смртоносне ведрове по горама стрим“, док за себе, препознатљивим тоном зналца уживања у пријатним и опуштајућим стварима, каже: „Ситан улов ми годи и тиме срце веселим;

/ не прија срцу мом никакав дивљачки твор.“ Након лова, Лодовико воли да седне под сенку стабла и проводи „дуги дан тражећи пјесама склад“. ³⁷ Представа идеалног живота, уживања у телесним и духовним задовољствима, интимни записи прожети кроз уобичајене еротске и пасторалне мотиве.

„Сваки је испуњен час нечим што задаје страх“

Људи најчешће остављају сведочанства проткана веродостојним емотивним записима у временима која су обележена ратовима, недаћама, природним катастрофама или епидемијама. У таквим тренуцима се јасније и с мање контроле открива страх који већину обузима. Овакви записи се читају готово у свим врстама писаних извора, од судско-нотарских исправа, значи извора јавног карактера, до личних белешки у дневницима или аутобиографским записима. С друге стране, емоције љубави се по правилу више откривају у књижевним изворима – у жанровима који дозвољавају, негују или претварају у манир и позу изливе слабости и неконтролисаности које рађа пожуда.

За подручје Боке карактеристичан је био страх од земљотреса. Њихова учесталост и разарајућа природа формирали су код људи осећање сталне стрепње пред овим изненадним појавама. Немогућност или врло ограничена моћ контроле, кључна је карика за разумевање модуса стварања представе код људи о томе како несреће најчешће долазе у низу, једна за другом. Говорећи о великом земљотресу који је у 16. веку погодио Котор, Џизила се надовезује и на кугу која је убрзо потом пренесена у Котор: „Али године које су слиједиле биле су године велике несреће, због тога што је из крајева гдје је харала куга она пренесена у Котор и ту је посијана клица ове тако мучне заразе.“ Џизила за острво Светог Габријела (Страдиоти) каже да је служило Которанима како би се могли:

„са својим породицама и са другим грађанством повући у вријеме каквог непријатељског упада преко копна, варвара

³⁷ Бизанти, Пасквалић, Болица, *н. г.*, 291–293.

или заразе, од чега ослободи Боже сваког. Баш то се и догодило љета господњег 1623. за вријеме куге у Котору, када су људи напуштали град окужен овом најгором заразом...“³⁸

Повезивање куге с разарајућим природним катастрофама или необичним природним и космичким појавама било је опште место у европској духовности, нарочито од црне смрти 1348. године, мада се овакво објашњавање појаве куге може наћи и у ранијим изворима. Један сплитски хроничар, за којег се претпоставља да је писао крајем 14. века, говори о злослутним предзнацима, који су најавили највећу несрећу – кугу 1348. године. Поред помрачења сунца и месеца, проласка звезде репатице, усковитланих морских таласа и јаких ветрова, завијања и нападања чопора вукова и других животиња које су давале „многобројне страшне знакове пакленог бјеснила“, пише и о земљотресу који је претходио куги: „Велики потрес страховито је владао на многим мјестима и у многим дијеловима свијета, па су зато многе грађевине лежале на земљи оборене.“³⁹ Сугестивни описи чудних и стравичних појава, као и исказана осећања ужаса услед необјашњивог, уливали су примарни страх код публике. Такво тумачење и виђење катастрофе имаће у историји дуго трајање.

На подручју Боке и Дубровника, најчешће злокобне невоље – земљотреси и епидемије куге – посматране су у истој равни, као изливи Божјег гнева. Чак и у 18. веку веровање у разлоге појаве земљотреса, а потом и пожара који би најчешће уследио, нису се битно променили од 14. века. Према сплитском хроничару, велики помори 1348. године су се догодили „због многих и различитих злочина људи, који су починили против Бога“.⁴⁰ Врло сличан језик се среће и 1711. године – у једној которској судско-нотарској исправи, у којој се каже како је свемогући Бог град погодио бичем земљотреса који ће се ду-

³⁸ *Аналистички Хроничари. Биографи*, 71–72, 95.

³⁹ „A Cutheis Tabula“, у: *Legende i kronike*, priredio V. Rismondo, Split 1977, 191–192. О великој епидемији 1348. г. у Дубровнику и другим далматинским градовима, в. G. Ravančić, „Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.–1353.) – raspon izvorne gradje i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnik, Splita i Zadra“, *Povijesni prilozi* 26 (Zagreb 2004) 7–18.

⁴⁰ „A Cutheis Tabula“, 191.

Трѣ исѣред цркве Свѣиоѣ Луке, акварел
(Fedor Karasay, прва половина XIX века).

го памтити – *col flagello del terremoto memorabile*.⁴¹ Драгоцени увид у ток мисли и нарастајућих осећања из дана у дан човека који је доживео разорни земљотрес који је у 17. веку погодио Боку и Дубровник, пружа дневник једног дубровачког властелина. Николица Бунѣић бележи у априлу 1667. године како је страшан земљотрес, који је порушио све куће у граду, праведни излив гнева Божјег због људских греха – *provocato dalli nostri infiniti peccati*. Приповеда како су људи бежећи од земљотреса и пожара, одлазили на бродове, у лазарете или у куће пријатеља које нису биле разрушене. Након великог, уследили су други потреси, од којих је један био изузетно снажан, те је, према Бунѣићу, у душе људи поново усадио страх: „*Quel giorno la mattina segui una terribile scossa del terremoto, la quale rinnovo negli animi li primi eccessi del timore.*“ У тврђави Ревелино нашао је реликвије, над којима је заплакао, јер су биле изложене на столу разрушене собе без светлости и декора. Мисао која је уследила

⁴¹ Део из архивске грађе обавио је М. Милошевић, „Zemljotresi u Kotoru i okolini kroz svjedočanstva arhiva“, у: исти, *н. г.*, 294.

била је о сопственој смрти, јер удари земљотреса не престају.⁴² Снажна емоција која је дуго мучила Николицу Бунића нашла је свој израз у виду плача, а изазвана је призором који је симболично потврдио да су цркве и град разрушени, а драгоцености спасаване и похрањиване на профаним местима. Религијски декорум је тај који подстиче на изражавање страхова везаних за смрт, без обзира на врсту претње која се надвија.

Да се упознамо с још неким утисцима очевидаца о ужасима које је људима и градовима створио земљотрес. Генерални провидур Корнаро је 18. априла 1667. на путу за Котор описао последице земљотреса, а потом и пожара који је избио у Дубровнику. Каже да су све улице затворене од рушевина, а стара здања у тако ужасном стању да се не могу препознати — брда камења уместо грађевина. Чине се напори да се спасе оно што се може, да се откопају живи који су још увек затрпани под рушевинама, али и да се сахране тела погинулих, која се не дају избројати.⁴³ Један дубровачки властелин је известио писмом опата у Риму о великом земљотресу који је задесио град око 13 часова, описавши га укратко („тако ужасан, а није трајао дуже од пола *Ave Maria*“).⁴⁴ За мерење дужине трајања потреса узима се религијски параметар, у чему се може тражити симболичко значење, али се превасходно уочава тежња да се на једноставан, сликовит и свима познат начин изрази чињенично стање. С друге стране, прецизније, али контрадикторно, сведоче извештаји Вићенца Ђиметија и каноника Трипуна Драга, који су одмах након земљотреса кренули из Котора ка генералном венецијанском провидуру Катарину Корнару у Задру. Земљотрес је трајао, према првом 15, а према другом 30 минута. Ђимета каже да када је он отпутовао број погинулих у Котору је био око 200 особа, углавном жена и деце, „али још су неке извлачили испод рушевина, па се прави број није могао знати“. У Перасту је погинуло око 40 људи, док је Ђамета чуо

⁴² Р. Самарџић, *Борба Дубровника за оцштанак после великог земљотреса 1667 г. Архивска грађа (1667–1670)*, САНУ, Београд 1960, 24–28.

⁴³ „Chiuse dalle rovine tutte le strade, e con spettacolo horrendo niun'altra sua antica vestigia più conoscendosi, monti di sassi e di pietre in vece d'edificii...“ (*Истио*, 52–54).

⁴⁴ *Истио*, 70–71.

да је „у Дубровнику зло далеко веће, а то сам чуо у грушкој луци од Дубровчана, који су се повукли изван града у баракe, да је у граду погинуло 7.000 људи“.⁴⁵

Извори најчешће говоре о ужасима земљотреса и страху на општем нивоу. Лични губици, неизмерна туга због нестанка најближих, ипак се ређе сусрећу, па чак и у форми која дозвољава изражавање јаких емоција. По томе је сасвим изузетна песма Жива Болице Кокољића, *Плач аутора због смрти Каттарине, његове кћери, погинуле од земљотреса (Pianto dell'autore sopra la morte di Cattarina, sua figliuola, uccisa dal terremoto)*.⁴⁶ Писана је након 6. априла 1667. године, а Каттарина је имала три године када је погинула. Потресни емотивни стихови очајног оца, јер му је страشان земљотрес одузео:

„Утробе моје драгу утробу.

Која кад се изгуби у земљи свако моје добро изгубих.

О слатка кћери некада особита утјехо,

Свога њежног оца,...

У теби мртвој мртав сам и ја...“

Живо у песми Сузе оца врху дјевојчице своје убијене од пошреса говори о својој жалости након што су прошле две године од трагедије. Без своје ћерке није могао да замисли живот, а сада је може видети само у сновима, који га стално муче:

„Знаш без тебе да никада

час не могах сам живјети,

а већ ми те није сада

не ако у сну кад видјети.

Кад се смислим, кад се свидим

да ми тебе са мном није,

и већ нећу да те видим,

добро моје најмилије.“⁴⁷

⁴⁵ G. Novak, „Potres u Kotoru godine 1667.“, у: *12 vjekova Bokeljske mornarice*, Beograd 1972, 43–50.

⁴⁶ Ж. Болица Кокољић, *Поезија*, приредио М. Пантић, КЦГ, Цетиње 1996, 61.

⁴⁷ *Истио*, 225–227.

Емоције толико снажне и мучне, ретко се могу наћи међу писаним сведочанствима прошлости.

Расадник разних болести често је била вода за пиће. Нехигијена и загађена вода стварале су мноштво проблема, посебно становницима Котора. Када Џизила пише о пијаћој води у Котору и о бунарима у оквиру кућа, каже како су ови бунари преко целе године напуњени водом „изузев бунара који су веома близу мора и који само током мјесеца јула заслане, због осеке или повлачења ових вода“. Млинари који мељу жито на реци Шкурди:

„због близине вода које су често и загађене, обољевају од хиљаду болести праћених главобољама. А каткад умиру прве године свог рада у млиновима услијед трулежи коју собом носи ово несрећно и јадно мјесто. Уз то, преко љета заглушује их крекет жаба из оближњег блата, уз још хиљаде других јада који их прате сво вријеме.“⁴⁸

Каква је пијаћа вода била у Будви, двадесетак година након Џизилиног описа стања у Котору, сазнајемо из летописа који је 1659. године писао дон Крсто Ивановић:

„Вода која у Будви служи за пиће је слатка и укусна, љети студена а зими топла. Удаљена је од града једно по миље, а налази се код једног моста гдје ујутро и увече обичавају сједити за забаву мјештани и странци. Ова вода има свој извор у брду Св. Спас и није шкодљива. Становници града носе је за потребе пића у земљеним жарарама, и то дјечаци, дјевојке и жене.“⁴⁹

Поред страха од куге, разних болести и земљотреса, у овим временима људе је мучио и страх од рата, односно од сталне турске претње. Лодовико Пасквалић се на свој рођендан присећа стрепње и дана испуњених ужасом када су га заробили северноафрички гусари:

⁴⁸ *Аналисти. Хроничари. Биографи*, 54–55.

⁴⁹ Ивановић, *н. д.*, 254–255.

„Злосретних оних времена кад год надолази мени
слика тужна та, слика што мути ми дух,
тада по глави цијелој од језе коче ми се власи,
удима мојим свим ледени протиче зној.“⁵⁰

Док је на Криту, као официр у млетачкој војсци 1537–1538. године, проводио дане у ишчекивању турског напада, градећи бедеме, насипе и стражарећи ноћу, Лодовико је утеху налазио у сећању на пријатељство са Маријаном Бизантијем:

„сваки је испуњен час нечим што задаје страх.
Али мада ме удес толиком окружује стравом,
ипак другарства твог стално се присјећам ја.“⁵¹

Monacarla o maritarla

Несигурност коју ствара страх доводи до очаја, док неизвесност коју профана љубав ствара у душама заљубљених често подстиче на сањарење и песништво. Погледајмо како расположиви извори говоре о профаној, чулној љубави, имајући у виду да је реч само о мушкарацима, који остављају записе о свом виђењу љубави. Жена је та која је жељена, али о њеној души извори углавном ћуте. Укратко, судбина девојака у Боки није се битније променила од времена средњег века. О двома могућностима које је девојка имала у животу говори опорука коју је саставио 1635. године у Венецији которски властелин Трипун Болица. Брине се за своју ћерку, која је још дете, те наводи како њена мајка треба да се стара о њој, да је облачи и према прилици да је замонаши или уда (*monacarla o maritarla*).⁵²

Извори, посебно судско-нотарске исправе, углавном доносе вести о миразу, веридби, завештању имовине супру-

⁵⁰ Бизанти, Пасквалић, Болица, *н. г.*, 276–277.

⁵¹ *Исџо*, 294–295.

⁵² Препис опоруке у: L. Čoralić, „Život i djelovanje kotorskih patricija u Mlecima od 16. do 18. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31 (Zagreb 1998) 139–140.

жнику у тестаментима или о нерешеним економским и емотивним односима у оквиру породице. Несугласице између супружника рађале су се из различитих разлога. О једном посебном виду супарништва који је постојао између примарних породица супружника извештава у 17. веку Драго Мартиновић, када пише о породичним стаблима у Перасту:

„Под претпоставком да се десило да су у нашим кућама наслијеђивали само мушкарци, остало би тако много писаних свједочанстава да би се од њих могла направити читава књига. Али пошто су наслијеђивале и жене, а оне прелазиле у куће других, преносећи сва своја добра и имања, њихови мужеви нису могли да претрпе да у својој кући посматрају величину друге куће, они би све поцијепали и спалили.“⁵³

Ироничне стихове о складу у браку забележио је Живо Болица:

„Тко би, дакле, хтио лијепа
да је склада, мир најслађи,
једној кући мужа слијепа,
вјереницу глуху нађи.“⁵⁴

Приватност брака и породице у Боки и околини највероватније се различито разумевала од схватања брака и верности у неким европским земљама тог времена, посебно у Француској. Управо о томе нас извештава једна необична личност и пустолов друге половине 18. века – Стјепан Зановић, родом из Будве, али који је већи део свог бурног живота провео по многим европским градовима. За себе је записао да је „Далматинац, граничник са Турцима, а можда дјеломично и њихов рођак, уосталом, увијек римокатолик и крштен“. Његово чуђење, или можда пре примећивање богатог и неспутаног љубавног живота Францускиња и Француза, сведочи о дубоким културним и друштвеним разликама. Ипак, Зановићева размишљања о женама, начинима како заводе и воле, како се односе према

⁵³ *Аналистички Хроничари. Биографи*, 301.

⁵⁴ Болица Кокољић, *н. д.*, 220–221.

мушкарцима, било мужевима или љубавницима, припадају модерној европској култури: „Љубав је извјестан покрет у души, који се гаси безмало увијек кад постоји одвећ извјесна сигурност посједовања.“⁵⁵

Лодовикова Силвија

Сањарења о упуштању у љубавни, често забрањени чин, или су у питању певања и поверавања реалних догађаја, страствених и снажних емоција љубави? То са становишта истраживања представе о чулној љубави, донекле и није битно, јер су важни оквири и речник који се користе да изразе унутрашњи свет људи. Стварају их и јавности представљају сликари и песници. Мотиви из маште песника или сликара су подстрек за публику да се повуче у свој интимни душевни кутак и приватност у најужем смислу те речи. Наравно, нашем сазнању су доступне ове слике, али не и сама приватност која их је уобличавала или на коју су утицале. Уобичајена места за љубав су покрај какве воде, под сеновитим стаблом, у врту. Такође, то је и најчешћа позадина за маштање о предавању уживањима. На овим скровитим, и помало тајанственим местима, одвијају се разне згоде о којима певају песници, развијајући и обликујући укус и машту публике. Живо Болица у *Пјесан љувена*, пева о „разбуђеној мјој пожуди“. Речник у 17. веку је сочан и народски:

„Ево те већ фатам, Зорка,
ма разблудо, ти залуду
и Радмила и Загорка
зовеш помоћ да ти буду.
Зови све што можеш звати,
далеко је брдо и гора,
овди ћу те уживати
крај хладјенца близу мора.“⁵⁶

⁵⁵ О љубавницима и завођењу, као и о односима између полова, в. Ст. Зановић, *Турска џисма*, приредио М. Пантић, КЦГ, Цетиње 1996, 92–93, 97, 126, 112–114, 125–127, 205–207.

⁵⁶ Болица Кокољић, *н. д.*, 90–91.

На основу оваквих књижевних дела може се градити барем двострука слика: једна је она која представља модел понашања и сензибилитет времена, а друга одсликава интимна осећања, односно приватност аутора. У 16. веку Лодовико Пасквалић пева својој Силвији о пролазности живота, те љубавници зато не треба да губе време. Када се поново Силвија и песник буду сусрели између река што теку јелисејским пољима, сећаће се свог земаљског живота:

„Плакат ћемо што ничим надокнадит не да се вријеме,
ако смо бескорисно и један провели дан.
Зато док нам је дано, спајајмо љубав нам драгу,
грљењу, миловању, ниједан да не прође час.
Послије смрти да ни тебе ни мене не мучи болно
сјећање да смо на земљи узалуд провели вијек.“⁵⁷

Премда остаје често у претпостављеним оквирима ренесансне поезије, Лодовико на једном месту бележи сасвим лични запис о страсти и самом интимном чину. Снажно присутан реализам проживљеног задовољства издваја песму *О Силвији*, у којој песник „љубавну ужива сласт“ са својом вољеном љубавницом. Почетни стихови гласе: „Док ми се податно, ево, моја сад Силвија пружа“, потом се љубав развија и на крају завршава стиховима:

„Чудна ли склада, док ја се журим и она се жури,
њезина душа с мојом нагло се сједини тад.
Тако тим сједињењем од двоје њих постаје једно,
тако двије груди сложено један оживљава дах.
Отуд и једнак осјећај у њих и мисао једна,
њезин ја бољи сам дио, а она мој.“⁵⁸

Истакнут доживљај како су жена и мушкарац једнаки у тренуцима љубавног и сексуалног задовољства – инспиративан за тумачење осећајности и норми понашања времена, нарочито из два разлога – први је да су у питању љубавници, кате-

⁵⁷ Бизанти, Пасквалић, Болица, *н. г.*, 266–268.

⁵⁸ *Исто*, 269.

горија која није законски прихваћена, а други да је то сведочанство из визуре мушкараца.

Лодовико Пасквалић се на другом месту помало иронично поиграва управо с размишљањем о оном што се сме представљено као љубав са законитом супругом и маштањем о забрањеном (о љубавници), у једној поуци у виду писма-песме којом одговара песнику Ивану Бони. Лодовико признаје да је Иван у праву што га прекоревала због љубавних заноса и страсти које га опседају. Његов омиљен вид представљања опречности, кроз супротстављање карактера људи, нашао је израз и овог пута, када Лодовико пише о различитим доживљајима љубави. Љубав као честа тема разговора, у овом случају мушкараца из племићких породица 16. века, преточена је у форму која је намењена јавности, али је и даље задржала свежину младалачког интимног поверавања, па и трачарења. Наиме, Лодовико пише Ивану како је чуо да је „умиљата Венера почела плести против тебе неке замке“, те жели да му помогне да буде опрезан у љубавним сластима. Лодовико се и овом приликом представља као неко ко уме страствено да ужива у животу и ко сматра да чар лежи у нескривеном испољавању осећања, па чак и кроз плач. Тако цитира Иванове речи које му је овај неком приликом упутио: „Плач пристаје јадном љубавнику који се заваравана надом и не може у љубави подносити дуго чекање“. Овакве осуде Лодовико оправдава тиме што, како каже, млади Болица није искусио љубавне страсти, након којих ће се тек уверити да је реалност много другачија: „Сваки онај који љуби, кога мучи чежња за младом дјевојком, хтио би да мање воли оно што воли превише. / Хтио би да се онај помамни жар помало стиша и да љубавна мука буде лакша.“ Мало касније записује: „Ипак, оно што сада пишем немој тако схватити да помислиш, Болицо, како ја не мислим на закониту љубав. / Можда ме мучи и слатка чежња за чистом брачном ложницом и сили ме да умрем од превелике љубави.“⁵⁹ Лодовиково поигравање на крају писма са истином, односно остављање читаоца у незнању да ли је заиста баш све тако како је написано или је понешто, а можда и све, измислио, сведочи како је тешко продрети у нај-

⁵⁹ Исто, 308–309.

скривенија и најинтимнија осећања људи из прошлости. Према да се јавности готово увек отварају само донекле, интимност и осећајност су елементи који оживљавају фасаду приватности намењену јавном погледу. Тек посматране заједно, спољашња и унутрашња приватност чине да се историја приватног живота представи што је могуће веродостојније, односно да у већој мери оживи дух људи из прошлости.